

---

BRANIMIR STOJKOVIĆ

---

# TVORNICA I KULTURA

---

— STUDIJA SLUČAJA<sup>1)</sup> —

---

Pitanje humanizacije rada postavilo se već na samom početku industrijske revolucije, tj. počev od perioda u kome se tehnička sredina počela da značajnije suprotstavlja prirodnoj sredini i ugrožava čoveka kao prirodno (bio-psiho-socijalno) biće, unapređujući zauzvrat njegove proizvodne sposobnosti. Rad je (pogotovo u uslovima prvobitne akumulacije kapitala — koja se u jugoslovenskim zemljama odvijala u drugoj polovini XIX i početkom XX veka) predstavljao pravo mučenje, bio je izravan uzrok invalidnosti radnika — da se o osećanju odvratnosti prema radu i nezadovoljstvu njime i ne govori.

Utoliko je razumljivo što je pitanje privlačnog rada postalo jedno od središnjih mesta socijalnih utopija još u XVIII i XIX veku. Dok je Sen Simon smatrao da altruistička usmerenost rada može da nadoknadi njegovu neprijatnost, svodeći ga na nužno zlo iz koga proističu nesumnjive koristi, dotle je Šarl Furije razvio čitavu teoriju privlačnog rada. Za nedaće radnika on optužuje mašinizam i kapitalizam i predlaže svoj sistem falansterija, utopijskih zajednica u kojima bi rad, kapital i znanje bili sjedinjeni na zadovoljstvo svih pripadnika društva. Organizacija proizvodnje bila bi provedena po principu zamenjivosti radnih operacija, tj. radnik bi obavljao naizmenično neprijatne i ugodne, rutinske i stvaralačke poslove, te se problem jednoličnosti rada i kržljanja stvaralačkih sposobnosti pojedinca ne bi ni postavljao. Uz to, falangeja bi se, pre svega, bavila poljoprivrednom proizvodnjom, pa se ni pitanje negativnih posledica tehničke sredine na čoveka ne bi, na zaoštreniji način, takođe postavljalo. Jedan drugi društveni reformator — Vilijam Moris, pokušao je da isti problem reši na nešto

<sup>1)</sup> Ovo su neki delovi istraživanja obavljenog u okviru međunarodnog projekta (UNESKO) „Kultura radnog života“ kome, kao celini, tek predstoji objavljivanje.

drugačiji način. On naime idealizuje srednjovekovnog zanatliju (socijalni preraphaelizam) i u svom utopijskom romanu *Novosti niotkuda* (koji je na naš jezik preveden još 1912. godine, u izdanju Socijalističke knjižare) zalaže se za takvu organizaciju rada koja bi omogućila ispoljavanje umetničke suštine svakog posla. Pored toga, kritikujući englesko kapitalističko društvo — u kome je profit u prvom planu — V. Moris se zalaže za eksproprijaciju privatne svojine i proširenje blagodeti koje već uživa kapitalistička klasa na sve radnike (što je oblik redistributivnog socijalizma). On se, isto tako, zalaže i za estetizaciju radne sredine, čineći time korak dalje od zahteva za puko poništavanje negativnih posledica industrijskog načina proizvodnje.

Naravno, ovakva stanovišta su u kapitalističkom društvu ostala bez većeg praktičnog odjeka. Utopijski pokušaji njihovih zagovornika nužno su propadali okruženi globalnim ekonomskim sistemom zasnovanim na privatnom vlasništvu i tržišnoj privredi.

Mlada socijalistička društva, sa svoje strane, bila su isuviše zauzeta epohalnim zadacima koji su se pred njih postavljali: razvijanjem materijalne osnove proizvodnje i revolucionisanjem osnovnih društvenih odnosa, pa su uglavnom podržavala sen-simonističko stanovište o radu kao nužnom žrtvovanju sebe za dobrobit zajednice. (To je središnja ideja stahanovskog pokreta — Nikome u SSSR, tridesetih godina i ne pada na pamet da govori o radu kao zadovoljstvu ili o kulturi rada, već se rad smatra iskupilačkom patnjom kojom radnička klasa dostiže komunizam). To stanovište koje je u uslovima oskudice možda i opravdano, zastareva sa razvojem materijalne osnove — ali kao da rast opšteg i ličnog životnog standarda još uvek zaobilazi fabrike, praveći od njih nekakve hramove kulta nužde i oskudice.

U takvoj situaciji, određenoj sa jedne strane, postojanjem objektivnih uslova za humanizaciju radne sredine, no s druge strane, bez razvijenije svesti o potrebi za njom, nastaje fabrika „Prvi maj” u kojoj se nazire proizvodno estetska vizija Viliijema Morisa<sup>2)</sup>. Zato smo se, opredeljujući se

<sup>2)</sup> „Naša je tvornica dakle na prijatnom mestu... Zatim naša tvornica leži posred vrtova... i naš će radni narod sigurno zaželeći da se odmori od tvorničkog mu rada.

Ukratko, naše zgrade će biti lepe svojom spostenom jednostavnom lepotom radionice, a ne ukrašene raznim budalaštinama, kao što neke danas jesu, što nimalo ne prikriva njihovu odvratnost, nadalje naša će tvornica imati i druge zgrade koje mogu otići dalje od tog ukusa: jer ona će potrebovati trpezariju, knjižnicu, školu, mesta za raznovrsne studije i druga slična zdanja; i ja ne vidim zašto ne bi mi, ako bi

za jugoslovenski „slučaj” u studiji o kulturi radnog života, bez mnogo oklevanja odlučili za fabriku konfekcije i trikotaže „Prvi maj” iz Pirota, potpuno svesni činjenice da ona ni na koji način ne predstavlja prosek jer je specifična za naše shvatanje kulture radnog života.

Naime, ta radna organizacija je u znatnoj meri iskoristila mogućnost individualizovanja, tj. izbora vlastitog pravca razvoja zasnovanog na opredeljenju samih radnika. Upravo ta mogućnost kolektivnog izbora vlastitog puta je, po našem mišljenju, osnovna odlika samoupravljanja koja ga izdvaja od ostalih oblika društvenog organizovanja, omogućujući meru slobode za koju drugi društveni sistemi, svaki iz osobenih razloga, ne pružaju normativne, a još manje stvarne uslove. Izvesno je da u drugačijim opštim okolnostima — bilo kapitalističkim bilo državno-socijalističkim — „Prvi maj” ne bi mogao da se razvija u pravcu u kome se do sada razvijao. U prvom slučaju granicu bi predstavljao profit, jer kapitalista pristaje da ulaže u kulturu radnog života samo dok mu ulaganja donose neposrednu korist: porast produktivnosti i profita. U drugom slučaju državno upravljanje preduzećem ostavlja veoma malo mesta preduzimljivosti zaposlenih i ne pruža mogućnost raspolaganja dohotkom na način koji sami radnici smatraju najcelishodnijim.

Pre nego što pređemo na ispitivanje društveno-istorijskih uslova za nastanak i razvoj ove radne organizacije, neophodno je ukratko pokazati na osnovu čega je smatramo izuzetnom:

U ovoj fabrici konfekcije i trikotaže ima oko dve hiljade zaposlenih, više od dve trećine su žene. Zbog toga su u neposrednoj blizini proizvodnih hala izgrađene dečje jaslje, a deci je kao i svim zaposlenim obezbeđen besplatan obrok. Članovi porodica zaposlenih u „Prvom maju” smatraju se članovima kolektiva. Pozivaju ih na fabričke svečanosti i priredbe, a letuju veoma jevtino u fabričkim odmaralištima na moru i planini. I bivše članove kolektiva — penzionere — (jer fluktacije radne snage skoro i nema) pozivaju na sve skupove zaposlenih. Penzionisani radnici „Prvog maja” mogu da pod istim uslovima kao zaposleni koriste odmarališta preduzeća, a onima koji su zbog bolesti otišli u premenu (invalidsku) penziju daje se povremena novčana pomoć. Svi zaposleni koji imaju pravo na dečji dodatak dobijaju za svoju decu bespla-

nam se to prohtelo, oponašali srednjovekovne umetnike i kaludere u ukrašavanju tih zgrada, ja ne vidim zašto bi mi uvijali u dronjke naš odmor, naše uživanje i naše traganje za znanjem”. Morris William, *Tvornički rad — kakav jeste i kakav bi morao biti*, Knjižara radničke borbe, na srpskohrvatskom, Cleveland, Ohio, izdanje Socialist Labour Party of America, 1930, str. 16—19).

tne udžbenike, a oni čija deca pohađaju srednju školu van mesta boravka još i posebnu pomoć. Sve to kod zaposlenih pojačava osećanje zajedništva iz koga sledi logika „Danas ja pomažem tebi, sutra ćeš ti meni”. Svest o tome stoji u osnovi prihvatanja politike relativno niskih ličnih dohodaka (tekstilna industrija je kao celina negde pri dnu lestvice prosečnih ličnih dohodaka), pošto se deo sredstava koji bi mogao da bude podeljen za lične dohotke ulaže u široko shvaćene potrebe društvenog standarda.

Sliku radne organizacije dopunjuje i veoma razvijen kulturnoumetnički program. „Prvi maj” ima svoj Kulturni centar u čijem se sastavu nalaze biblioteka, muzej i koncertna sala. Kulturni centar je otvoren ne samo za zaposlene u „Prvom maju” već i za sve građane i njegovi programi su u načelu besplatni. Obdareni amateri iz čitavog grada članovi su kulturnoumetničkog društva, a biblioteka dobija knjige i časopise koji se u gradskoj biblioteci ne mogu naći pa Kulturni centar podmiruje potrebe čitave lokalne sredine.

U isto vreme, puno pažnje poklanja se estetskom oblikovanju radne sredine. Između fabričkih hala su parkovi ispunjeni fontanama i skulpturama, u halama se nalaze ronđele sa cvećem, a sam rad se odvija uz ugodnu, pažljivo odabranu muziku. Insistiranjem na *lepom* u radnom ambijentu nastoji se na prevazilaženju instrumentalnog odnosa koji je tako karakterističan za materijalnu proizvodnju. Međutim, treba istaći da je sam proces proizvodnje ostao neizmenjen — proizvodnja je lančana (sistem proizvodne trake) i radi se po normi, što svakako isključuje estetski pristup samom činu proizvodnje. Za sada, čini se, ne postoji alternativni način proizvodnje, pošto bi i potpuna automatizacija radnog procesa — čak kad bi u ovoj industrijskoj grani bila tehnički moguća i ekonomski isplativa — donela sobom nešto što rad čini manje naporim ali ništa više ljudskim. Utoliko ne bi bilo opravdano govoriti o *zadovoljstvu radom* (rutinske radne operacije koje su, uz to, i normirane sigurno ne donose zadovoljstvo), ali se, zato, može govoriti o *zadovoljstvu na radu*. *Zadovoljstvo radom* pretpostavlja korenitu promenu ne samo tehnoloških uslova proizvodnje već i širih uslova koji predstavljaju njihov društveni okvir. Društvo u kome još postoji relativna oskudica dobara, sasvim opravdano u prvi plan stavlja porast proizvodnje (tom cilju odgovara sistem raspodele prema radu), a zadovoljstvo radom nalazi se u drugom planu. Naravno, insistiranje na produktivnosti može biti nadoknađeno povećanjem zadovoljstva koje pruža radna okolina za što je „Prvi maj” dobar primer.

Dosadašnji pokušaji objašnjenja osobnosti „Prvog maja” mogu se svrstati u tri grupe: *prva* naglašava činjenicu da je u pitanju samoupravna radna organizacija koja se izdvaja time što posebno uspešno ostvaruje osnovne ciljeve samoupravljanja; *druga* naglašava posebnu svest pretežno ženske radne snage u ovoj grani industrijske proizvodnje koju u natprosečnoj meri odlikuju neki posebni kulturni elementi; *treća* traži objašnjenje specifičnosti „Prvog maja” u posebnoj lokalnoj klimi koju odlikuju tradicionalne vrednosti tipične za zanatsku proizvodnju koje su industrijski reinkarnirane u „Prvom maju”.

Očita je jednostranost svih ovih pristupa, ako se samo jednim od njih nastoji da pruži generalno objašnjenje slučaja; jer, svakom od njih, u većoj ili manjoj meri izmiče upravo ono što „Prvi maj” čini „slučajem”, dakle nečim osobenim i relativno neponovljivim. Ima još mnogo samoupravno organizovanih radnih organizacija sa sličnim proizvodno-tehnološkim osobinama, sličnim uslovima privređivanja i podjednakim socio-profesionalnim sastavom zaposlenih, a da se u oblasti kulture radnog života nisu ničim posebnim istakle. Isto tako, u Pirotu ima nekoliko radnih organizacija sa većim brojem zaposlenih od „Prvog maja”, u kojima za razliku od njega kultura radnog života nije ni osrednje razvijena.

Na stranicama koje slede nastojali smo da bar naznačimo uslove koji stoje u pozadini nastanka „Prvog maja”, pošto polazimo od hipoteze o postojanju posebnog sistema vrednosti koji je zajednički većini zaposlenih u ovoj radnoj organizaciji. Taj, po pretpostavci, preovlađujući sistem vrednosti stavlja razvijanje kulturnih činilaca radnog života u sam vrh vrednosne lestvice. Čini se da u ovoj, sada velikoj fabrici, još uvek preovladava atmosfera zadruga — tj. njenih početaka kada je dvadesetak majstora-krojača sa spostvenim šivaćim mašinama, u improvizovanim prostorijama (bivšoj kafani), počelo da udružuje rad i sredstva rada. Pored tog zanatskog dela koji je, kao što će se iz prikaza socijalno-ekonomskog razvoja Pirot videti, bio već početkom XX veka izrazito socijalistički obojen, značajnu ulogu ima i ćilimarstvo. Trikotaža, jedan od OOUR-a ove radne organizacije bila je do 1963. u sastavu „Ponišavlja export” (nekadašnje Ćilimarske zadruga), a dobar deo sadašnjih radnica „Prvog maja” se ranije bavio ćilimarstvom ili potiče iz porodice u kojima je izrada ćilimova bila tradicionalan način privređivanja.

Sežući u prošlost Pirot, nastojaćemo da otkrijemo osnovne razvojne linije te lokalne sredine — jer smatramo da se u stvarnim uslovima

života nekadašnjih zanatlija i ćilimarki nalazi ključ za razumevanje vrednosne usmerenosti čije su osnovne odlike kooperativizam i solidarnost. Ove, pak, odlike ne bi mogle da se u punoj meri ispolje bez mogućnosti koje pruža socijalističko samoupravljanje kao globalni društveni sistem.

2.

Pirot se sve do 1877. nalazio u sastavu Otomanskog carstva. Sa oslobođenjem od Turaka i priključenjem grada i okoline Srbiji, počinje period njegovog opadanja — pretvaranja iz zanatskog i trgovačkog centra i konačišta na putu Istok-Zapad u varošicu na periferiji zaostale Srbije. U to vreme Pirot karakterišu tradicionalni orijentalni zanati, koji počinju da odumiru sa jačanjem kapitalističkog načina proizvodnje. Po rečima jednog savremenika: „Carigradski drum ostaje pust, a trgovina pirotska, kao i zanati svedoše se na okolinu i njene potrošače. Od tog vremena Pirot je počeo da opada i danas (1924. god.) se može smatrati za najsiromašniju varoš u Srbiji što mu, uostalom i sama spoljašnjost pokazuje: pirotske udžerice niske, ulice neregulisane i blatnjave postale su čuvene”.<sup>3)</sup>

Da je Pirot od oslobođenja od Turaka do otprilike 1950. društveno i ekonomski stagnirao pokazuju popisi stanovništva: po popisu iz 1879. imao je 8.158 stanovnika, a po popisu iz 1948. (dakle posle 68 godina) 11.868 stanovnika, što znači da je deo gradskog stanovništva emigrirao u druge, naprednije gradove (Niš i Beograd), dok je imigracija sa seoskog područja koje gravitira Pirotu bila veoma smanjena, što je, sa svoje strane, davalo izvesnu stabilnost zanatsko-trgovačkoj strukturi grada.<sup>4)</sup>

O pirotskoj čaršiji rečito govori i podatak da je 1930. u njoj bilo 343 zanatske i 400 trgovačkih radnji na malo, uz 14 trgovina na veliko. Uz to, većina domaćinstava poseduje kuću, njivu i vinograd (njihov kvalitet i veličine se, naravno, veoma razlikuju, ali to garantuje kakav-takav životni minimum u kriznim periodima kada promet u čaršiji skoro zamre).<sup>5)</sup> Pored ovog, u osnovi naturalnog oblika privređivanja, poseban značaj za privredu grada i održanje siromašnjeg (a većeg) dela stanovništva imalo je ćilimarstvo.

<sup>3)</sup> Dragiša Zdravković, Pirotsko ćilimarstvo, Niš, 1924. str. 17.

<sup>4)</sup> dr. Todor Vasić, Tokovi i sekvence prostornog kretanja seoskog stanovništva gornjeg Ponišavlja, Pirotski zbornik, br. 1, 1968. god., NIU „Sloboda”, Pirot.

<sup>5)</sup> dr. Jovan V. Ćirić, Geografija Pirotu I, Pirot, 1966.

Upravo je ćilimarstvo davalo posebnu boju zanatskotrgovačkoj fizionomiji Pirota. Izradom ćilimova bavilo se isključivo žensko gradsko stanovništvo. Svi pokušaji da se ćilimarstvo razvije u okolnim selima su propadali.<sup>6)</sup> Uzroci neuspjeha su, pored odsustva tradicije, sadržani i u činjenici da poljoprivredni poslovi angažuju čitavu porodicu i ne ostavljaju dovoljno vremena ženi da se bavi izradom ćilimova za tržište (što ne isključuje izradu platna i sukna za vlastite potrebe). U gradu, u kome je domaćinstvo bilo usmereno na tri izvora prihoda: muž (zanat ili trgovina), žena (ćilimarstvo) i žena i muž (obrada zemlje) to je, uz velike napore, bilo nekako moguće uskladiti. Po procenama jednog ekonomiste koji je proučavao ćilimarstvo, u periodu do 1914. izradom ćilimova bavilo se čak 3/4 ukupnog ženskog stanovništva sposobnog za rad, da bi se između dva svetska rata taj broj nešto smanjio obuhvatajući oko polovine pirotskih žena.<sup>7)</sup> Sa učenjem ćilimarske veštine (namerno se ne upotrebljava termin zanat, pošto se pretpostavlja obavljanje neke delatnosti u vidu zanimanja, a ćilimarstvo je oduvek bilo domaća radinost koje se obavlja uz poslove domaćice) počinjalo je još u ranom detinjstvu da bi se već u 12. godini sedalo za razboj: „Nije nikakva retkost, da se u tkaljinjoj kući vide ženska deca sagnuta kraj razboja gde premeću žice, baš kao i žena od 30 ili 40 godina. Istina, deca imaju manju nadnicu, ali ne bi bila velika uteha ni da je veća, jer zlo je uopšte, što je dete privezano uz razboj, a nije na vazduhu ili u školi”.<sup>8)</sup> Pošto za samostalnu izradu ćilima nije dovoljno savladavanje samo tehničkog postupka, već je potrebno poznavanje čitave, nimalo jednostavne ornamentike, u proseku je bilo neophodno oko četiri godine za upoznavanje sa svim tajnama ćilimarstva.

Praktično svaka žena koja je odrasla u Pirotu (izuzimajući žene činovnika i oficira koje su dolazile sa strane) poznavala je ćilimarsku veštinu („Zlu ne trebalo”), ali se posebno sretnom smatrala ona koja nije morala da tka. Rad se, po pravilu odvijao u veoma nepovoljnim uslovima: „Uđemo li u sobu u kojoj radi, nećemo moći izdržati onaj zagušljiv vazduh pun prašine ni pola sata. Soba niska, po zemljanom podu prostrta asura, u jednom kraju njena postelja od starih izhabanih materija, deca bosa igraju se po zemlji, prljava i neočešljana, a sa druge strane tkalja, ne sa skrštenim, već presavijenim nogama na levoj ili desnoj strani, udara svojom češljastom tupicom u ćilim, ruke joj se prosto

<sup>6)</sup> dr. Jovan Cirić, O pirotskom ćilimarstvu. Pirotski zbornik, br. 1, NIU „Sloboda”, Pirot, 1968.

<sup>7)</sup> M. Savić, Naša industrija i zanati, Sarajevo, 1922.

<sup>8)</sup> D. Zdravković, navedeno delo, str. 13.

lome od brzine prebiranja niti, a prsti sa gotovo nestalim noktima lete po žicama”<sup>9)</sup> Iako su sve ćilimarke radile u otprilike istim uslovima, i među njima je bilo socijalnih razlika. Najsiromašnije — nadničarke, tkale su po tuđim kućama i bile plaćene od kvadratnog aršina (1 aršin=0,85 m) i složenosti šare na ćilimu. Sledeći grupu čine ćilimarke koje tkaju u svojoj kući. Unutar te grupe izdvajaju se dve podgrupe: one siromašnije koje su od ćilimarskih trgovaca dobijale pređu, a predavale im gotov ćilim (trgovci su njih, dakle kreditirali) i one boljeg imovnog stanja koje su mogle da same kupe pređu da bi gotov ćilim prodale onome ko bolje plati. Najzad, u trećoj grupi nalazile su se one ćilimarke koje su za izradu ćilimova angažovale ćilimarke-nadničarke (što ne znači da i same nisu tkale). Ćilimarski trgovci nastojali su da pri otkupu ćilimova na svaki način obore cenu i tako sebi podignu zaradu. Kako ih je bilo relativno malo u odnosu na masu ćilimarki (1894. bilo ih je 20, a 1912. samo četiri i bili su organizovani u Trgovačkom udruženju pirotskih ćilimova), ta svoja nastojanja su obično i uspevali da ostvare. U prilog toj tvrdnji svedoči i sledeći opis života ćilimarki: „... život tkaljin i njene porodice je u tako bednom stanju i dolazi se do zaključka da je ona pre rata, a i sada posle rata (misli se na prvi svetski rat — B. S.) morala i može jesti samo hleb, luk, kupus i papriku, a da je meso za vreme mrsnih dana i pasulj za vreme posnih dana mogla kupovati samo jednom nedeljno”<sup>10)</sup>

U nastojanju da se ovakav položaj pirotskih ćilimarki izmeni osnovana je 1902. Pirotka ćilimarska zadruga koja je bila organizovana na načelu zajedničke podele dobiti prema udelu u proizvodnji — bila je to prava kooperativna zadruga za proizvodnju i prodaju. (Zadrugarke su dobijale pređu i izvestan novčani predujam. Po predaji ćilima vršio se obračun troškova. Na kraju godine delila se čista dobit, s tim što je 25% te dobiti ostajalo u rezervnom fondu). Članski ulog pri stupanju u zadrugu iznosio je 50 dinara, a pošto siromašne ćilimarke nisu mogle odjednom da plate taj iznos (prosečna dnevna zarada ćilimarki iznosila je 0,66 do 1 dinar i bila zaista na granici životnog minimuma), pružena im je mogućnost uplate u 200 nedeljnih rata po 0,25 dinara. Postojala je mogućnost posedovanja neograničenog broja udela, ali je na Skupštini svaki od zadrugara imao samo po jedan glas. Na samom početku svog postojanja Zadruga se suočila sa problemom nepostojanja osnovnog kapitala, pošto je bilo neopodno kupiti veću količinu prediva, a osnivači

<sup>9)</sup> D. Zdravković, navedeno delo, str. 12.

<sup>10)</sup> D. Zdravković, navedeno delo, str. 15.



(bilo ih je samo 31) nisu imali potrebna sredstva. U pokušaju prevazilaženja ovih teškoća Zadruga se obraća državi i dobija beskamatni kredit od 50.000 dinara na deset godina. Sa ovakvim novčanim sredstvima rad Zadruga je krenuo, te je ona pred prvi svetski rat imala oko 700 članica. Tokom rata Čilimarska zadruga je prestala sa radom, pa su čilimarke bile ponovo prepuštene samima sebi i trgovcima — koji su na porast ponude čilimova, prirodno, odgovorili, obaranjem cena. U periodu dva rata Čilimarska zadruga je obnovljena, ali nikako nije uspevala da se oporavi od udarca koji je pretrpela u toku prvog svetskog rata, kada je čitav obrtni kapital (i ulozi članica) propao, a bila je izgubljena i znatna količina gotovih proizvoda.<sup>11)</sup>

Pored čilimarstva, koje je uza sav svoj privredni značaj ostajalo na nivou domaće radinosti, Piroć je imao i veoma razvijeno zanatstvo. Zanatlije su tradicionalno bile organizovane po esnafima koji su štitali društvene i profesionalne interese svojih pripadnika, regulisali međusobnu konkurenciju i nastupanje na tržištu. Početkom XX veka u gradu je bilo čak dvadeset esnafa. Terzijski esnaf je bio najcenjeniji u pirotskoj čaršiji i imao je najveći broj članova. Terzije su proizvodile odeću (nošnju) za deo gradskog stanovništva koje se još uvek odevalo na tradicionalan način i za čitavo seosko stanovništvo Ponišavlja. Pošto je „pirotska nošnja” specifičnog izgleda, nisu bili ugroženi konkurencijom sa strane. Tek kada su seljaci počeli da nose gradsku odeću (što se masovnije javlja tek posle drugog svetskog rata), broj terzija počeo je naglo da se smanjuje, tako da ih danas u Piroću skoro više i nema.<sup>12)</sup>

I pored postojanja strukovnih udruženja — esnafa, sve više se razvija svest o zajedničkim interesima svih zanatlija i radnika nasuprot interesa društvene klase koja živi od njihovog rada. Tako je u Piroću 1893. osnovano Zanatsko radničko udruženje koje je objedinilo zanatske i najamne radnike. Iste godine Udruženje menja naziv u Opšte radničko društvo za uzajamnu pomoć. Deset godina kasnije osnovani su prva radnička čitaonica i pevački klub čiji je začetnik bilo Prosvetno radničko društvo.<sup>13)</sup>

<sup>11)</sup> Jovan Ćirić, O pirotskom čilimarstvu.

<sup>12)</sup> Takozvani „krojači narodnog odela” koji svoje proizvode prodaju na pijacama obično su bivše terzije koje su se preorijentisale na proizvodnju gradske odeće najslabijeg kvaliteta koju, ponovo, kupuju njihove dojučerašnje mušterije — radnici-pojutani (obično nekvalifikovani koji, u masi, rade u gradu a žive na selu).

<sup>13)</sup> Petar I. Kozić, Počeci radničkog pokreta u Piroću 1900—1919. I, Sresko sindikalno veće, Piroć, 1957.

U tom prvom periodu radnički pokret bio je u prvom redu sindikalističko-prosvetiteljski usmeren. Tek sa osnivanjem Socijaldemokratske partije Srbije (1903.) poprimio je obeležja političkog pokreta, — te godine je u Pirot umesto Radničkog društva stvorena mesna organizacija SPDS. (Prvi socijalista u Pirotu bio je Đoka Popović, krojač, koji je u Beču završio Krojačku akademiju i prihvatio socijalističke ideje. Tokom svog boravka u Pirotu radio je na stvaranju proizvođačko-potrošačkih zadruga u duhu učenja Svetozara Markovića, ali su se one ubrzo po osnivanju raspadale. Kada je 1905. umro, njegova sahrana se pretvorila u socijalističko-ateističku demonstraciju: po prvi put u istoriji Pirotu izostali su crkveni pogrebni obredi, a umesto krsta pred pogrebnom povorkom nošene su crvene zastave.)

Kao osnovno sredstvo borbe protiv poslodavaca i protivnika sindikalnog organizovanja radnika primenjivan je *bojkot*, koji je u relativno zatvorenoj sredini kakva je u to vreme bila pirotška čaršija, bivao skoro ravan ekskomunikaciji. Poslodavci su sa svoje strane koristili tzv. „leteće menice” — svaki od njih je potpisivao menicu koja je dospevala za naplatu ako bi popustio pred zahtevima radnika za kraći radni dan i višu nadnicu. Najamni radnici su se posebno odlučno suprotstavljali tradicionalnom načinu organizovanja proizvodnje, „ševećeriji”, koji je bio prilagođen održavanju godišnjih sajмова kada su se rasprodavale tokom godine stvorene zalihe robe. Mesecima se radilo od 3 do 22 sata da bi se proizvelo što više robe koja će se prodati u vreme pirotskog panaira koji je trajao i po mesec dana.<sup>14)</sup>

U 1909. osniva se KUD „Abrašević” (kao i brojna druga takva, nosi ime rano preminulog proleterskog pesnika Koste Abraševića) i održava velika radnička zabava u okviru koje su izvođene i „radničke produkcije” — kako je verovatno nazivan kulturno-umetnički amaterizam. Takođe, ne zanemaruje se ni intelektualno uzdizanje radnika — sledeće godine održano je predavanje „O razvitku socijalizma od utopije do nauke”. O velikom broju pristalica socijalističkog pokreta govori i to što je 1911. osnovan fond za podizanje Socijalističkog doma, pošto su se do tada napredni radnici okupljali uglavnom po kafanama (Radnička čitaonica se, na primer, od samog osnivanja nalazila u Krajce-rovoj kafani). Tokom 1912. osnovan je Sud dobrih ljudi, koji je bio neka vrsta mirovnog veća čiji se zadatak sastojao u rešavanju međusobnih sporova bez intervencije redovnog suda — što je pretpostavljalo sudske takse,

<sup>14)</sup> dr. Todor Vasić, Sindikalni pokret u Pirotu, Pirot, 1973.

troškove za advokate i slično, i uz sve to uplitanje buržoaske države protiv koje su radnici socijalisti u načelu bili.

Od 1912. do 1918. ratovi i nedaće koje oni sobom donose (mobilizacija odraslog muškog stanovništva, bugarska okupacija, epidemije) daju osnovni ton društvenom životu Pirotu. Po završetku rata i stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održavaju se izbori na kojima Komunistička partija dobija većinu glasova, pa opštinsku upravu obrazuju komunisti. Socijalistički pokret poprima, dakle, izrazito političko obeležje, ali ni njegovi socijalni i kulturni elementi nisu zanemareni. Odbornici-komunisti su u izbornom programu predvideli otvaranje staračkog doma, doma ratne siročadi, kao i uvođenje besplatnog lečenja za siromašne. Predsednik opštine i kmetovi (opštinski funkcioneri) nisu primali nikakvu naknadu za svoj rad, premda su bili siromašne zanatlije. (I u ovom razdoblju krojački radnici velikim delom pripadaju radničkom pokretu. Jedan od njih, Pavle Krstić, izrasta u izuzetnu figuru koja daleko prevazilazi lokalne okvire. Skoro svaka krojačka radionica bila je, u to vreme socijalistički propagandni kružok u kome se ne samo čitalo već i raspravljalo o radničkim pravima i borbi za bolji svet).<sup>15)</sup>

Posle zabrane rada Komunističkoj partiji (Obznana, 1920.) politička aktivnost poprima nešto drugačije oblike — nastavlja se sa borbom u okviru legalnog sindikalnog pokreta. U skladu sa takvom usmerenošću osnovano je 1921. dečje zabavište za radničku decu, koje je okupljalo kako školsku tako i predškolsku decu. „I dok su im roditelji bili na radu, uglavnom, poneko od intelektualaca komunista učio ih je raznim pesmama, recitacijama, igrama, a nedeljom i praznikom deca su izvođena u polje na čist vazduh gde su se pod kontrolom svojih starijih drugova igrala. Deca su volela i navikla su da dolaze u radnički dom a naročito su bila radosna kad su bila izvođena u polje.<sup>16)</sup> U isto vreme pirotka privreda koja je počivala na zanatstvu i čilimarstvu, zapada u duboku krizu o čemu svedoči i pismo Udruženja zanatlija Pirotu iz 1939. upućeno Poreskoj upravi: „Zanatstvo grada Pirotskog i sreza Nišavskog u veoma je lošem položaju. Ono jedva izlazi na kraj u današnjoj teškoj privrednoj situaciji. Ono beleži stalan nazadak u pogledu visine svojih prihoda i iz dana u dan članovi zanatskog reda sve više osiromašavaju ... Zbog nemanja posla i zbog konkurencije industrijskih proizvoda, zanatlije

<sup>15)</sup> Petar I. Kozic, 1920—1929 — Pirotski komunisti od „Obznane“ do izdajstva, II, Sresko sindikalno veće, Pirot, 1957.

<sup>16)</sup> Navedeno delo str. 24.

nisu u stanju da zarade i zadovolje i najmanje i najneophodnije potrebe".<sup>17)</sup>

Pojačana represija protiv radničkog pokreta (Šestojanuarska diktatura) uticala je na opadanje njegove masovnosti, jer su uslovi ilegalnog rada iziskivali tip Partije koju sačinjava manji broj proverenih članova (kadrovsku partiju), a ne masovne političke organizacije radničke klase kao što je to bio slučaj u prethodnom periodu. Politika je uspela da razbije, na ilegalnim načelima rada zasnovanu, partijsku organizaciju u Pirotu — veći broj njenih članova osuđen je na robiju, tako da su razmere socijalističkog pokreta bile veoma smanjene. Ipak, i dalje su korišćene neke legalne mogućnosti: 1933. osnovan je, na primer, Ujedinjeni savet šivačkoodećnih radnika, a iz godine u godinu održavane su proslave Prvog maja. Pošto bi prolaženje svečane prvomajske povorke kroz grad svakako izazvalo intervenciju žandarmerije, radnici su se u manjim grupama, sa crvenim karanfilima na reveru, okupljali na Denaru (mesta u neposrednoj blizini grada) i tu uz pesmu proslavljali svoj praznik. U to vreme izbijaju i štrajkovi gumarskih (1936.), terzijskih (1937. i 1938.) i stolarskih radnika (1938.) koji su tražili veće nadnice i bolje uslove rada.<sup>18)</sup>

Već u toku narodnooslobodilačkog rata u Pirotu se javljaju prvi oblici socijalističke organizacije proizvodnje. Pošto je za Piroat tada još karakterističan pretežno zanatski način privređivanja, prišlo se stvaranju zanatskih zadruga koji su u gradu bili iole brojnije zastupljeni (terzije, ćurčije, krojači, obučari, stolari, kazandžije, bačvari...)<sup>19)</sup> Marta 1945. godine (dakle, još pre završetka rata) osnovana je i krojačka zadruga. U nju se udružuje nekoliko desetina krojača, ali uskoro njihov broj počinje da opada. U Zadruzi su ostali samo oni najodlučniji. „Mi smo onda radili obično od pet časva izjutra do jedanaest uveče, a ponekad i do iza ponoći. Ponekad smo drva za loženje donosili od kuće“, seća se jedan od osnivača krojačke zadruge.<sup>20)</sup>

Mnogi od onih koji su već bili pristupili Zadruzi uvideli su da im zadružni način rada ne odgovara, pa su vremenom i istupali iz članstva Zadruga, tako da je ona pred nastanak „Prvog maja“ (1958.) imala samo trinaest članova. Upra-

<sup>17)</sup> Navedeno prema Petar I. Kozić, Zatišje pred buru (1930—1940), Sresko sindikalno veće, Piroat, 1958. str. 11—12.

<sup>18)</sup> Navedeno delo.

<sup>19)</sup> Piroat 1944—1954, Deset godina socijalističke izgradnje, Piroat, 1954.

<sup>20)</sup> Deset godina savremene konfekcije i trikotaže „Prvi maj“, Piroat, 1968.

vo tada, kada se već pomišljalo na raspuštanje, donesena je odluka da se umesto zadruga osnuje zanatsko preduzeće „Prvi maj” i da se za direktora postavi Dragan Nikolić koji je i danas na čelu preduzeća.<sup>21)</sup> U prvo vreme uslov za zaposlenje u preduzeću bilo je donošenje sopstvene šivaće mašine, što znači da zadružno načelo udruživanja rada i sredstava nije u praksi bilo napušteno.

Preduzeće se odmah po osnivanju suočilo sa nepostojanjem pogodnih prostorija za rad. Jedini prostor koji je bilo moguće obezbediti bile su predratne kafane — koje, naravno, nisu pružale ni minimalne uslove za normalan rad: osvetljenje, zagrevanje, ventilacija, raspoloživi prostor po radniku — sve je to bilo ispod svake podnošljive granice. Bilo je očito da u takvim uslovima preduzeće neće moći da se razvija, iako je već veoma dobro poslovalo, pa je 1960. doneta odluka da se počne sa izgradnjom industrijskih hala. Još dok se proizvodnja odvijala u starim prostorijama, nabavljene su prve šivaće mašine na električni pogon i dobijene prve veće porudžbine za izradu odeće, tako da već u to vreme može da se govori o pravoj industrijskoj proizvodnji. Tokom 1960—1962. grade se fabričke hale i upravne zgrade. Dobar deo radova izvode sami radnici „Prvog maja” u obliku dobrovoljnih radnih akcija — u toku te dve godine proveli su na dobrovoljnom radu oko 24.000 časova.

Čini se da je upravo u tom „herojskom” razdoblju razvoja preduzeća, kroz izgradnju proizvodnih objekata, i doslovce *svojim rukama*, stvorena društvena klima koju odlikuje snažno unutar-grupno povezivanje i visok stepen poistovećivanja radnika sa njihovom radnom organizacijom. U tom periodu i počinje da nastaje svest o „Prvom maju” kao o nečemu što nije samo *radna* već i *životna sredina* koja se, naravno, ne svodi samo na proizvodni rad. Istovremeno, ta „građevinska samodelatnost” omogućila je čvršće povezivanje manjine — majstorskog, zadrugarskog jezgra, i većine — novozaposlene, pretežno ženske radne snage. Tako je izuzetno uspešno, kao rezultat nužnih okolnosti a bez verbalne „obrade” učvršćeno osećanje pripadnosti kolektivu koje će biti od presudnog značaja za pravac razvoja preduzeća.

---

<sup>21)</sup> Iako je „Prvi maj” postao ovakvim kakav je danas zahvaljujući opredeljenju velike većine zaposlenih, bilo bi nepravедno zaobići ulogu D. Nikolića kao mobilizatora tog opredeljenja i čoveka koji je u pravom trenutku umeo da se založi za ciljeve koji su bili manje-više nejasno prisutni kao težnja za boljim životom, manje napornim radom i ugodnijom radnom okolinom.

Fabrika je, dakle, dobrim delom nastala kao delo kolektivnog „le bricolage“, i kao što se sličnim proizvodima često biva, u nju je uložena ne samo rad kao proizvodnofunkcionalna kategorija, već i ona vrsta rada u kome je sadržano, pre svega, stvaralačko zadovoljstvo. Dobrovoljnih radnih akcija na uređenju preduzeća sada više nema (ponekad, samo, omladinci rade na uređenju pojedinih zapuštenijih delova fabričkog kruga). Međutim, ostalo je sve ono što je bila njihova neposredna posledica i što se, naravno, i dalje razvijalo (čak je poprimilo i institucionalne okvire: postoji posebna služba za održavanje zelenih površina). Veoma brzo se uvidelo da je to ne samo nešto novo već i nešto što je drugačije, što doprinosi stvaranju kolektivnog subjekta (biti „Prvomajac“) — zajednice koja prevazilazi radnu organizaciju shvaćenu kao bezlični sistem zasnovan na formalizovanim odnosima. Taj stav je još na samim počecima ove radne organizacije, lakonski izražen u geslu „Nećemo bilo kakvu fabriku“. Tako je „Prvi maj“ dobio osnovne obrise koji će u daljem razvoju preduzeća pretrpeti značajne kvantitativne i kvalitativne promene, ali će ostati u osnovi njene samosvojnosti i zato neopodni za njeno potpunije razumevanje.

Do 1967. „Prvi maj“ se razvija u naznačenim okvirima. Pošto se već afirmisao na tržištu, proizvodnja kao i broj zaposlenih stalno raste. Te godine preduzeće već ima oko 1.000 radnika, pa Radnički savet donosi odluku o izgradnji nove, moderno opremljene fabrike, jer su postojeći proizvodni kapaciteti postali nedovoljni. U 1968. godini nova fabrika počinje da radi.

Posle prvog perioda, od 1958. do 1963. godine, koji bi se mogao nazvati „herojskim“ i u kome je oblast proizvodnje u prvom planu, dolazi drugi period (1964—1968) u kome je jasno naznačeno opredeljenje za zadovoljenje ljudskih potreba radnika. Izgrađuje se restoran društvene ishrane, otvara istureno odeljenje Gradske biblioteke, zakupljuju prva mesta u letovalštima za radnike. Sa porastom materijalnih mogućnosti preduzeća rastu i ulaganja u društveni standard i kulturni život radnika. Pošto time ulazimo u savremenost „Prvog maja“, napustićemo dijahronijski pristup — izlaganje nastanka preduzeća i preći na sinhronijsko, ispitivanje stvarnosti kulture radnog života u ovoj radnoj organizaciji.

### 3.

Pitanja vezana za uslove rada i uređenje radne sredine, mogla bi se, čini mi se, podeliti u dve osnovne grupe: 1. Neutralisanje negativnih dej-

stava proizvodno-tehnološkog procesa na čoveka i 2. Estetsko uređenje radne sredine. Prvo je minimum koji, u osnovi pripada higijensko tehničkoj zaštiti i koji reguliše Zakon o zaštiti na radu, dok je drugo njegova nadgradnja: pokušaj prevazilaženja sure funkcionalnosti radne sredine i njenog preobražavanja u nešto što se doživljava kao priyatnost.

Osvrnućemo se, najpre, na prvu grupu činilaca koje smo razmatrali u kompleksu (relevantnom za ovu grupu industrije): buka — ventilacija — temperatura — prašina — osvetljenje. Anketiranjem radnika nastojali smo da utvrdimo da li i u kojoj meri oni pojedine od ovih agensa smatraju zadovoljavajućim, odnosno nezadovoljavajućim. Ovaj put, biće uzeti u obzir samo proizvodni radnici, pošto oni redovno imaju najmanje povoljne uslove rada. (vidi tabelu 1).

Na osnovu prethodne tabele može se zaključiti da oko dve trećine anketiranih, uslove rada smatra povoljnim, a da je otprilike jedna trećina nezadovoljna uslovima u kojima radi. Buka, temperatura i ventilacija (upravo tim redom) imaju najveći broj negativnih poena. Ako se uzmu u obzir uslovi rada u pogonu „Mašinplet” u kome je anketa obavljena, onda je taj redosled sasvim razumljiv: reč je o trikotažnoj proizvodnji u kojoj mašine za pletenje stvaraju priličnu buku, dok su ostala dva činioca (ventilacija i temperatura) međusobno usko povezani. U čitavom „Prvom maju” su još pre par godina uvedeni uređaji za klimatizaciju, na koju jedan broj radnika još uvek nije uspeo da se adaptira. Dolazi do pojave, koja se redovno zapaža po uvođenju optimalne mikro klime: iako sva merenja pokazuju da su parametri u granicama optimuma, jedan broj radnika poboljeva od prehlada, reumatičnih i neuroloških tegoba. Sva uveravanja stručnjaka za zaštitu na radu da su stvoreni takvi uslovi za rad kakvi se samo poželeti mogu, razbijaju se o žalbe radnika i povećan broj bolovanja.

Poslednja dva-tri meseca čine se pokušaji da se smanjivanjem protoka vazduha (ventilacije) ublaže tegobe ovih ljudi. To, međutim, ima za posledicu da se temperatura i vlažnost vazduha povećavaju iznad dozvoljene granice, a što ne prija onim radnicima koji su se na uslove mikro-klime već navikli.

Pored ovih, mogli bismo reći elementarnih uslova rada, na zadovoljstvo radnika utiče i uređenje radne sredine. Upravo to je oblast u kojoj je „Prvi maj” imao pionirsku ulogu u Jugoslaviji, i to pre svega time što je uspeo da pokaže da ulaganja u estetsko uređenje radne sredine ne predstavljaju uzalud bačen novac, već da su

## OCENA USLOVA RADNOG MESTA

Ocena Uslov	Veoma nezadovolj.	Nezadovoljavajući	Neutralan	Povoljan	Veoma povoljan	B.O.	Ukupno
Buka	5(6,1)	22(26,8)	9(10,9)	38(46,5)	6( 7,3)	2(2,4)	82
Ventil.	8(9,7)	17(20,7)	6( 7,3)	47(57,5)	4( 4,8)	—	82
Temper.	3(3,6)	17(20,8)	9(10,9)	49(59,9)	3( 3,6)	1(1,2)	82
Prašina	3(3,6)	12(14,8)	5( 6,1)	50(60,3)	12(14,6)	—	82
Osvetlj.	2(2,4)	11(13,4)	3( 3,6)	53(64,8)	12(14,6)	1(1,2)	82
Ukupno	21(5,1)	79(19,2)	32( 7,8)	237(58,0)	37( 9,0)	4(0,9)	410

to u stvari ulaganja u osećanja dostojanstva radnika. Radnici se ovim, naime, izjednačuju sa ostalim pripadnicima društva ne samo po svojim pravima i obavezama već i po uslovima rada, jer obavljanje fizičkih poslova tu prestaje da znači nužno priljavu i ružnu radnu okolinu koja još više ističe nužnu prirodu podela rada



u kojoj se oni pripadnici društva koji obavljaju materijalnu proizvodnju uvek nalaze u nepovoljnijem položaju.

Prenosimo, uz izvesna skraćanja, opis fabrike koji je dao jedan od novinara „Prvog maja”: „Veliki i svetli prostori za rad sa ugrađenim klima uređajima koji regulišu temperaturu na radnom mestu, sa mnogo cveća i zelenila, sa pesmom kanarinaca, koji pružaju izvanredne mogućnosti za prijatan rad i maksimalnu produktivnost. Ako ovome dodamo i prijatnu muziku koja se emituje po specijalnom programu, žubor vodoskoka u fontani i ispisane misli velikih umova, onda je utisak o svemu kompletniji.

Tako je u proizvodnim halama. Slično je i u prostorijama zajedničkih službi, čiji su enterijeri uređeni takođe sa mnogo ukusa i deluju prijatno.

Svet flore i fanune u fabričkom parku je nastavak svega što je urađeno u radnim prostorijama. Petnaest fontana, labudovi, paunovi, preko stotinu raznih vrsta drveća, dve hiljade ruža, misli velikih umova sveta, ispisane na kamenim pločama, daju poseban ton lepoti koja ostaje neizbrisivo u čoveku.

Zdravstvena stanica u krugu fabrike svojim izvanrednim arhitektonskim izgledom ne podseća ni najmanje na neprijatnu ambulantu pa sa kompleksom malog sportskog centra za rekreaciju radnika predstavlja nastavak svega onoga što je prvomajski radni čovek uradio u kompleksu fabričkog kruga...

Petnaest fontana u fabričkom parku, proizvodnim halama, restoranu, upravnoj zgradi, čine sastavni deo kulture ambijenta. Velika fontana-spomenik fudbalskoj lopti dočekuje goste na ulazu u preduzeće. Ispred biblioteke i u upravnoj zgradi nalaze se dve fontane bez skulptura sa vodoskocima. Slična je i najveća fontana u parku pod naslovom „šest republika”. Ispred restorana se nalazi fontana „Devojka”, a u restoranu mala fontana sa vodoskocima...<sup>22)</sup>

Naravno, sasvim je drugo pitanje stvarne estetske vrednosti mnogih predmeta koji se nalaze širom fabrike. Ima među njima primeraka koji su kič *par excellence*. No, i to treba shvatiti: u pokušaju da se prevaziđe puka funkcionalnost proizvodnih objekata, ponekad se preteralo sa ukrašavanjem, pa se umesto u lepom završilo u dopadljivo jeftinom. Pametni su takođe i pokušaji da se u mrtvu, mašinizovanu sredinu

---

<sup>22)</sup> Milan Paunović, Ambijent — škola za ljude; Umetnička dela za oslobođenje rada, „Prvi maj” od 4. XII 1975. (broj posvećen II susretu o kulturi rada).

unesu elementi živog i u isto vreme, u proizvodnom smislu, afunkcionalnog. Tako se u fabričkom parku mogu videti labudovi i paunovi, u radničkom restoranu kavezi sa kanarincima, a u zgradi administracije nekoliko akvarijuma sa zlatnim ribicama. Nisam uveren da je iko od zaposlenih u „Prvom maju” čitao Rusoova dela — ali je činjenica da fabrički park liči na vrtove iz „Nove Eloize” — svuda naokolo, između drveća i fontana nalaze se tablice sa sentencama znamenitih ljudi i narodnim poslovicama. Jedino što tu nema, senovitih paviljona za razmišljanje, već se umesto njih nalaze proizvodne hale i objekti društvenog standarda.

U svakom slučaju, uočljivo je nastojanje da se čitav ambijent dopadne, i to pre svega radnicima „Prvog maja”, a zatim i svim ostalim koji u radnu organizaciju dolaze. Utoliko je i razumljiv estetski sinkretizam, koji je tako izrazito prisutan kod uređenja proizvodnih hala, objekata društvenog standarda i parka — treba ga shvatiti kao sredstvo ubeđivanja, kao polivrijantni dokaz da radna sredina može da bude prijatan doživljaj. Potrebno je napomenuti da je na uređenju radne sredine angažovan jedan slikar — koji treba da bude neka vrsta „majstora ukusa”. On je u razgovoru sa istraživačem istakao da ne drži, u prvom redu, do nekih estetskih kanona, već pre svega do postojećeg ukusa zaposlenih u fabrici, koji nastoji da lagano (ne izazivajući nepoverenje ovih u vlastiti ukus) oplemeni dovodeći ih u dodir sa pravim umetničkim vrednostima. A njih, među slikama i skulpturama sigurno ima.

Utoliko odgovori anketiranih na pitanje „Šta biste Vi pokazali gostu koji prvi put dolazi u radnu organizaciju?” uopšte ne iznenađuju. Odgovori koji ukazuju na ambijent fabrike, čitavu radnu organizaciju ili pojedine objekte (bez izuzetka neproizvodne) unutar fabrike, mogu se svrstati u istu kategoriju — svi insitiraju na pokazivanju *radne okoline*. Značajno je i to da samo 5,2% odgovora upućuje na pokazivanje procesa proizvodnje — verovatno i zbog činjenice da se on ne razlikuje od procesa proizvodnje u drugim trikotažnim fabrikama. Od ovakve usmerenosti postoji, ipak, jedan značajan izuzetak: radnici koji spadaju u grupu starijih od 51 godine čak u 37,5% tvrde da bi gostu najradije pokazali sam proces proizvodnje, — verovatno je to odraz sećanja na nekadašnju primitivnu proizvodnju i želja za isticanjem očitog napretka koji je od tada zabeležen. (vidi tabelu II).

Isto tako, na pitanje „Šta vi mislite o slikama i vajarskim delima u proizvodnim halama?”. (Vidi tabelu IV).

Tabela II

Šta biste pokazali gostu

Ambijent fabrike	68 (32,8)				
Čitavu radnu organi- zaciju	49 (23,3)				
Muzej, ob- daniste, zdrav. stanicu, restoran, biblijo, izložbeni paviljon	74 (35,4)				
Proces proiz- vodnje	11 (5,2)				
Ostalo	4 (1,9)				
B.O.	4 (1,9)				
Ukupno	210 (100,0)				

Uočava se da upravo one kategorije radnika koje su društvenopolitički i obrazovno angažovanije kao i oni radnici koji su rad u industriji prihvatili kao jedino profesionalno opredeljenje, u većem postotku imaju pozitivan odnos prema umetničkim predmetima u radnoj sredini. Tako, ispitanici koji se školuju u 88,2% misli da je umetničkim proizvodima mesto u proizvodnim

Tabela III

One tu nisu potrebne	To je lepo, i tu mu je mesto	Nema odr. mišljenje	B.O.	Ukupno
4	109	23	12	148
(2,7)	(73,7)	(15,5)	(8,1)	(100)

halama, a oni koji se ne školuju to misle u 70,9% slučajeva. Ispitanici koji su članovi SK imaju pozitivan odnos u 83,3%, a oni koji to nisu u 68,6% slučajeva. Ta razlika je isto tako izražena i između onih koje bismo mogli nazvati „polutanima” — tj. onih koji žive na selu a rade u „Prvom maju”, i onih koji stanuju u gradu: nastanjeni u selu imaju pozitivan odnos prema umetničkim predmetima u radnoj sredini u 60% slučajeva, dok je sa onima koji žive u gradu to slučaj u 75,1%.

Distribucija odgovara na pitanje: „Kako te slike i skulpture utiču na vas u toku rada?” skoro je ista kao i kod odgovora na prethodno pitanje, što je i razumljivo jer su ta dva pitanja usko povezana.

I kod pitanja: „Da li po vašem mišljenju, prostor koji okružuje proizvodne hale treba da bude posebno uređen (travnjaci, fontane, skulpture i slično)?”, dobijeni su pretežno pozitivni odgovori.

Tabela IV

Da li prostor koji okružuje proizvodne hale ... ?

Da, mislim da ga treba što bolje urediti	Mislim da je to suviše rasipanje vremena i novca	Nemam odr. mišljenje	B.O.	Ukupno
126	12	8	2	148
(85,5)	(8,1)	(5,4)	(3,0)	(100,0)

Zanimljivo je da kod odgovora na ovo pitanje upravo radnici koji žive na selu (93,3%) ili imaju prihode od poljoprivrede (91,6%), u većem postotku daju pozitivne odgovore nego oni koji žive u gradu (83,4%) ili nemaju prihode od poljoprivrede (83,1%). Verovatno za njih park i

fontane u većoj meri znače dobrodošlu alternaciju za radnu sredinu, koja ma kako uređena bila, ipak ostaje nešto različito od prirodne sredine.

4.

Služba za kulturu „Prvog maja” nalazi se u okviru odseka za kadrove i opšte poslove. Ona se bavi pretežno organizacijom kulturnih aktivnosti, a u svom okviru ima i Kulturni centar (muzej i biblioteku). Pored rukovodioca službe, tu su još dva referenta za kulturu (jedan odgovara za rad kulturnoumetničkog društva a drugi za organizaciju kulturnog života), dva bibliotekara i kurir (pomoćni radnik).

Za kulturne aktivnosti u radnoj organizaciji izdvojeno je, u prošloj godini (1976.) oko 600.000 dinara. Sredstva za ovu svrhu izdvajaju se na osnovu samoupravnog sporazuma koji su potpisale sve osnovne organizacije udruženog rada po stopi od 0,30 od ličnih dohodaka. Potrebno je podvući da se odluka o izdvajanju sredstava nalazi i u osnovnom normativnom aktu — „Samoupravnom sporazumu o udruživanju radnika”. Tekst dela sporazuma koji se odnosi na ovu oblast glasi: „Imajući u vidu intencije da radni ljudi treba da budu i aktivni stvaraoci i aktivni potrošači kulturnih i sportskih dobara, potpisnici sporazuma saglasili su se da zajednički finansiraju i pomažu sve vidove kulturne, sportske i rekreativne delatnosti koje se odvijaju u preduzeću. Potpisnice sporazuma takođe su saglasne da u granicama svojih materijalnih mogućnosti pružaju finansijsku i drugu pomoć razvoju kulturnih, sportskih i humanitarnih organizacija u gradu i opštini”.

Već samo unošenje saglasnosti o finansiranju kulture, fizičke kulture i rekreacije u „Samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju” je, i za jugoslovenske prilike, presedan — koji je utoliko značajniji ako se ima u vidu uobičajena praksa u drugim radnim organizacijama u kojima se za ove aktivnosti novac izdvaja manje-više prigodno (što znači neredovno), i to uglavnom iz sredstava kojima raspolaže sindikalna organizacija.

Ne treba uopšte dokazivati da je način finansiranja kulturnih aktivnosti koji se primenjuju u „Prvom maju” mnogo pogodniji za njihov stalan razvoj i mnogo nezavisniji od trenutne konjunktura, tj. položaja radne organizacije na tržištu. (U drugim radnim organizacijama, u kojima se sredstva izdvajaju prigodno — upravo se ona prva nađu na listi restrikcija, kada radnoj organizaciji, makar i privremeno, ne ide

najbolje.) Što je još značajnije, iznos sredstava izdvojenih na osnovu samoupravnog sporazuma, predviđen je samo za redovne kulturne aktivnosti u „Prvom maju”. Ako se pojavi nešto (kao što je to gostovanje KUD u Škotskoj 1977. godine), onda radna organizacija priskače u pomoć izdvajajući vanredna sredstva.

Glavni oblici kulturnih aktivnosti zastupljeni su u radu kulturnoumetničkog društva, biblioteke, muzeja i priredbi — gostovanja i poseta umetnika i kulturnih radnika u fabrici. Pored toga, „Prvi maj” nabavlja besplatne ulaznice za pozorišne predstave u gradu ili otkupljuju čitave predstave za svoje radnike.

Kulturnoumetničko društvo ima oko 100 članova i sledeće sekcije: folklornu, literarnu, likovnu, muzičku (narodni-zabavni orkestar) i dramsku.

Društvo je pristupačno svim građanima. Članovi KUD iz drugih radnih organizacija mogu da koriste letovališta „Prvog maja” zajedno sa članovima svojih porodica, pod uslovima koji važe za zaposlene u „Prvom maju”. Pošto je rad u KUD potpuno besplatan, ovo je neka vrsta kompenzacije za njihovo zalaganje.

Aktivnosti KUD odvijaju se u jednoj prostoriji (od oko 20 m<sup>2</sup>) u kojoj se obavljaju tekući organizacioni poslovi i izvode manje probe. Pored toga, koristi se i bioskopska sala na čijoj se improvizovanoj pozornici odvijaju probe muzičkog i folklornog ansambla, kao i probe dramske sekcije.

Folklorna sekcija KUD i vokalni solista (u naslovnoj ulozi) učestvuju u pozorišnoj predstavi „Koštana”. Komad je pripremalo profesionalno pozorište iz Pirota, pa kako nema dovoljan broj glumaca (to je najmanje profesionalno pozorište sa svega sedam stalno zaposlenih glumaca), a uopšte nema orkestar, moralo je da igrače, pevače, orkestar i glumicu koja igra (i peva) naslovnu ulogu preuzme iz KUD „Prvi maj”. Predstava je bila veoma zapažena, pozorište je sa njom čak gostovalo na smotri pozorišta. Tom prilikom je KUD dobilo specijalnu diplomu od udruženja dramskih umetnika Srbije — što je pravo iznenađenje, jer to udruženje okuplja profesionalne umetnike i prema amaterima se odnosi uglavnom sa rezervom.

U prilog tome da se radi o amaterizmu koji je na prilično visokom umetničkom nivou govori i to da se za pripreme nekih složenijih folklornih tačaka angažuje profesionalni koreograf (obično iz profesionalnog folklornog ansambla „Kolo” iz Begrada), koji o trošku preduzeća izvesno vreme boravi u Pirotu i uvežbava folklorni ansambl.

Osnovna aktivnost KUD-a odvija se, ipak, unutar radne organizacije. Pored nastojanja da u svoju aktivnost uključi što je moguće više radnika (u prvom redu mladih), KUD organizuje i priredbe za sve zaposlene u „Prvom maju“. Te priredbe su obično prigodnog tipa, vezane za neki praznik ili proslavu, ili su to pak kombinovani nastupi: prilikom gostovanja nekog umetnika (pevača, na primer) orkestar KUD obezbeđuje instrumentalnu pratnju. KUD isto tako organizuje književne večeri na kojima nastupaju pesnici iz „Prvog maja“, a radnici koji se bave slikarstvom mogu da uz pomoć KUD prirede izložbu svojih radova. (Poslednju izložbu slika, u septembru 1977. godine, priredio je kuvar fabričkog restorana koji je svoje slike izložio u trpezariji).

Uobičajen oblik aktivnosti KUD-a su i gostovanja širom Jugoslavije. (U „Prvom maju“ tvrde da im se novčana izdvajanja u dobroj meri i doslovce vraćaju, zahvaljujući tome što nastupi KUD-a na raznim smotrama, festivalima i priredbama imaju propagandnu ulogu.) Zahvaljujući mogućnosti putovanja fabričkim autobusom, na gostovanja se obično odlazi preko vikenda, pa se zbog gostovanja van grada po pravilu ne izostaje sa posla.

Značajna je, iako ne tako masovna i aktivnost likovne sekcije. Pesnici-radnici iz „Prvog maja“ imaju već jednu zajedničku zbirku pesama, a u pripremi je još jedna. (Izdavač je Centar za kulturu „Prvog maja“ a štampanje obavlja štamparija koja pripada preduzeću.) Pored učešća na književnim večerima u preduzeću i gradu, njihove pesme pojavljuju se redovno i u zbirkama poezije koje izlaze prigodno — prilikom raznih smotri radničkog kulturnog stvaralaštva i sl.

Pomenuli smo već da KUD Broji oko 100 članova. Nastojali smo da takođe saznamo mišljenje i ostalih radnika, koji nisu članovi KUD-a, o njegovoj ulozi u životu „Prvog maja“. Na pitanje: „Šta za vas znači postojanje KUD u „Prvom maju?“, (vidi tabelu V).

Iako se najveći broj članova KUD-a regrutuje među mladim ljudima (granica je otprilike 30 godina), značajno je da velika većina anketiranih (77,8%) ne vezuje rad kulturnoumetničkog društva isključivo za omladinu, dok je zaista zanemarljiv broj onih koji amaterizam smatraju beskorisnim (0,7). Razloge za neuključivanje starijih radnika u rad KUD-a znači ne treba tražiti u negativnom odnosu prema bavljenju amaterizmom, već pre u nedostatku slobodnog vremena (koji se ispoljava pre svega, u porstu porodičnih obaveza). Negativan stav prema aktivnosti KUD-a imao bi za posledicu i neraspoloženje za

Tabela V  
Ocena značaja rada KUD-a

Ukupno	148	(100,0)
B. O.	1	(0,6)
Nisam o tome razmišljao	3	(2,0)
Od KUD-a niko nema koristi	1	(0,7)
To je dobro i za sve ostale	115	(77,8)
To je dobro za mlade koji žele da korisno provedu svoje slobodno vreme	28	(18,9)

izdavanje sredstava za njegov rad — a toga u preduzeću dosad uopšte nije bilo.

Biblioteka „Prvog maja” nastala je kao punkt Narodne biblioteke u Pirotu kojoj to predstavlja uobičajeni oblik rada. U određenim terminima (obično dva puta nedeljno) radnik biblioteke dolazi u radnu organizaciju i izdaje knjige zainte-



resovanim radnicima. Broj knjiga (i naslova) je uglavnom ograničen, a činjenica da je biblioteka otvorena svega nekoliko sati u toku sedmice, deluje na smanjenje i onako ograničenog broja čitalaca.

Sva ograničenja ovakvog, povremenog izdavanja knjiga postala su veoma brzo uočljiva u „Prvom maju”. U preduzeću su zato nastojali da radnike zainteresuju za knjigu ne samo povećanjem knjižnog fonda, već i dužim radnim vremenom biblioteke, kako bi što veći broj zaposlenih imao objektivnu mogućnost da je koristi. Po izgradnji kulturnog centra u okviru fabrike (u kome se nalazi muzej i koncertna hala, uz snek bar i frizerski salon — zanimljiv način desakralizacije kulture!) biblioteka je počela, da kao i fabrika, radi u dve smene (od 6 — 22 h), tako da je to sada biblioteka sa najdužim radnim vremenom u čitavoj zemlji.

Što se knjižnog fonda tiče, biblioteka raspolaže sa oko 11.000 knjiga, pre svega beletristike i popularne literature. U nju takođe stiže dnevna i nedeljna štampa kao i nekoliko časopisa iz oblasti kulture i društvenog života. Prostorije biblioteke su uređene tako da je moguć neposredan dodir čitalaca sa knjigom — između polica nalaze se stolovi i fotelje, pa je knjige i štampu moguće čitati u samoj biblioteci. Nema, dakle, pulta za izdavanje knjiga — zainteresovani mogu da nesmetano priđu knjigama, da ih pročitaju, uzmu na čitanje ili vrate natrag u policu.

Biblioteka je otvorenog tipa, što znači da njeni članovi mogu biti svi građani, a ne samo radnici „Prvog maja”. Usluge biblioteke su besplatne. Biblioteka ima oko 1.000 članova iz samog preduzeća. Jedan broj njih se, po proceni bibliotekara, učlanjuje pre svega da bi uzimao knjige koje su, kao školska lektira neophodna njihovoj deci. U biblioteci nemaju ništa protiv toga, naprotiv — nastoje da nabave što više knjiga koje su uključene u obaveznu školsku lektiru. (To smatraju vidom društvenog standarda — kupovina tih knjiga od strane radnika predstavljala bi prilično opterećenje za njihov porodični budžet, pa im se na ovaj način izlazi u susret.)

Popularisanju knjige pridaje se poseban značaj. U fabričkom listu izlazi redovno rubrika „Nove knjige u našoj biblioteci”, u kojoj se — uz kratak prikaz — daju obaveštenja o novim knjigama, ali su po mišljenju bibliotekara još korisniji razgovori novinara sa čitaocima, koji se takođe redovno objavljuju u fabričkom listu. Pored toga, u prostorijama biblioteke održavaju se književne večeri na koje dolaze poznati književnici iz čitave zemlje.

Fabrička biblioteka se pored posuđivanja knjiga bavi i njihovom prodajom. Direktnim ugovaranjem između izdavača i biblioteke — uz zaoblazženje knjižarske mreže, čiji rabat iznosi od 40—50% od **cene knjige** — omogućava se radnicima da kupe jevtine i, u isto vreme, vredne knjige. Početkom 1977. biblioteka je sklopila samoupravni sporazum sa izdavačkim preduzećem „Narodna knjiga” iz Beograda — izdavač se obavezao da će postojeću prodajnu izložbu knjiga u okviru biblioteke snabdevati knjigama i omogućiti radnicima da ih kupuju na višemesečni kredit.

O značaju biblioteke za podizanje književne kulture radnika rečito govori podatak da skoro polovina ispitanika koji čitaju knjige uzima, pre svega, u fabričkoj biblioteci. Na pitanje: „Gde obično nabavljate knjige koje čitate?” (može više odgovora) dobijeni su sledeći odgovori.

Tabela VI

*Gde obično nabavljate knjige...*

Kupujem ih	Pozajmljujem od poznanika	Pozajmljujem iz narodne biblioteke	Pozajmljujem iz biblioteke radne organizacije	
29	23	19	57	128
(22,6)	(17,9)	(14,8)	(44,7)	(100,0)

Radi uvida u to koliko radnika uopšte čita knjige, bez obzira kako do njih dolazi, anketiranim radnicima je postavljeno i sledeće pitanje: „Čitate li knjige?”

Tabela VII

*Čitate li knjige?*

Ne čitam	Čitam retko, uglavnom u vreme god. odmora	Čitam retko, u slobodne dane	Čitam redovno, skoro svakodnevno	Ukupno
44	27	57	20	148
(29,7)	(18,2)	(38,6)	(13,5)	(100,0)

Može se zaključiti da više od trećine radnika (70,3%) čita. Naravno, ne čitaju svi podjednako redovno, pa se s obzirom na učestanost mogu podeliti u tri grupe. To su najpre oni koji svakodnevno ili gotovo svakodnevno čitaju (13,5%), zatim oni koji se mogu nazvati vikend-čitaocima (37,8%) i oni koji čitaju u vreme godišnjih odmora. Najveći postotak radnika čita, dakle, samo u slobodne dane — otud što radnim danom to ne uspeva zbog radnih, porodičnih i drugih obaveza (među ispitanicima koji nisu u braku nema nijednog koji ne čita, ali ih je zato među oženjenima-udatima čak 32,1%), jer čitanje, ipak, pretpostavlja izvesno stanje rasterećenosti koje radnim danom (pogotovo kada se radi u smenama) nije lako postići. Da je čitanje povezano sa veličinom slobodnog vremena pokazuje ukrštaje procene o raspoloživom slobodnom vremenu i učestalosti čitanja: ispitanici koji smatraju da imaju dovoljno slobodnog vremena čitaju u 78% slučajeva, a oni koji smatraju da ga nemaju u 64,5%. Čitanje je takođe u pozitivnoj vezi sa školovanjem i stručnim usavršavanjem: oni koji se školuju čitaju u 94,4% slučajeva, a oni koji se ne školuju u 67,7%. Značajno je izražena i povezanost između starosti ispitanika i čitanja: 89,3% anketiranih od 21—25 godina starosti čita, dok je takvih u grupi starijih od 50 godina samo 40%, što verovatno govori o manjoj razvijenosti čitalačkih navika kod starijih ispitanika — za njih — objektivno gledano, u ranija vremena i nije bilo povoljnih uslova.

Već smo naveli da biblioteka „Prvog maja” pretežno nabavlja beletristiku i popularnu literaturu. Zanimljivo je zato videti za koju vrstu knjiga su pretežno zainteresovani radnici koje smo pitali: „Koju vrstu knjiga najradije čitate?”

Tabela VIII

Vrsta knjiga . . .

Ne čitam	Roto romane	Beletristiku	Naučno-pop. knjige	Putopise, sećanja	Priručnike	Ukupno
26,8	22,5	31,7	4,8	7,9	6,6	100,0

Ako odgovore na ovo pitanje uporedimo sa odgovorima koji se odnose na način nabavljanja knjiga koje se čitaju utvrdićemo da je samo jedna grupa čitalaca (oni koji čitaju roto, tj. lju-

bavne i špijunske romane) upućena na kupovinu, odnosno pozajmljivanje knjiga od poznanika. Svi ostali mogu svoja interesovanja da zadovolje u fabričkoj biblioteci, — utoliko pre što Narodna biblioteka neredovno obnavlja svoje fondove, a knjižare u gradu su izuzetno loše snabdevene knjigama. (One se, pre svega, bave prodajom kancelarijskog materijala i udžbenika, a knjigu prodaju samo uzgred i u veoma lošem izboru.)

Najveće interesovanje čitalaca je za beletristiku, što govori o realističnoj orijentaciji biblioteke — koja se opredelila za nabavljanje, pre svega, ove vrste knjiga.

Zanimljivo je da kod odgovora na ovo pitanje pol (a ne obrazovanje ili starost) najizrazitije utiče na opredeljenje za pojedinu vrstu knjiga. Žene u većem postotku nego muškarci čitaju kako roto-romane (29,9 : 22,2%) tako i beletristiku (25,2 : 14,8%), ali ih zato među čitaocima naučno-popularne literature, odnosno priručnika skoro uopšte nema (0,9 : 12,9% i 1,8 : 14,8%), što govori o različitim čitalačkim interesovanjima žena i muškaraca u „Prvom maju“.

Jedan od oblika kulturnih aktivnosti u „Prvom maju“ su svakako i razne vrste priredbi koje se organizuju za zaposlene. Pri tom se nastoji da se zadovolje ukusi što je moguće većeg broja radnika: tu su koncerti ozbiljne muzike, ali i gostovanja pevača zabavne i narodne muzike, uz posete književnika i kamernе pozorišne predstave. U svakom slučaju, osnovna orijentacija kod opredeljivanja za izbor umetničkog programa je nešto što bi se moglo nazvati „demokratijom ukusa“, naime ni jedna posebna oblast kulturnog života ne smatra se *a priori* superiornom u odnosu na druge: pevači nove narodne muzike su dobrodošli u istoj meri kao i pijanisti koji izvode klasični repertoar; poznate književnike smenjuju zabavljači tipa Minimaksa. Kulturi se u ovoj, izvođačkoj oblasti u „Prvom maju“, dakle, ne pristupa na elitističko prosvetiteljski način, ne pokušava se ljudima koji su odrasli uz narodnu muziku nametnuti na silu ozbiljna muzika, koja pretpostavlja (isto tako) inicijativu, tj. prethodno muzičko obrazovanje. Naravno koncepti ozbiljne muzike se pažljivo pripremaju, njih prati poseban publicitet, uz to se nastoji da se ova vrsta muzike daje u manjim i kombinovanim dozama: obično je prati nastup kakvog glumca ili književnika. (Očito se, dakle, ide na nešto što bi se moglo nazvati sinergističkim dejstvom muzike i reči: publici čije prethodno muzičko obrazovanje ne dopušta razumevanje muzičke poruke, pruža se alternativna verbalna transkripcija muzike i tako, ipak, pruža celovit doživljaj). Za omogućavanje ovakvih priredbi veoma je značajna saradnja sa Muzičkom, odnosno Književnom omladinom.

Sem toga, u „Prvom maju” se održavaju i likovne izložbe. Pored stalne postavke slika i skulptura poznatih jugoslovenskih i inostranih likovnih umetnika, koje se nalaze svuda u krugu fabrike, a posebno u Kulturnom centru (svake godine se nabavi po jedna-dve i to obično od novca predviđenog za kupovinu poklona ženama za 8. mart, kojih se one dobrovoljno, iz godine u godinu, odriču). Povremeno se u fabrici priređuju i izložbe slika, kako iz Pirota tako i iz čitave zemlje, kao i kolektivne izložbe-gostovanja. Ove godine (1977.), na primer, u fabrici je bila postavka Prolećne izložbe ULUS-a i izložbe dva slikara: Petra Đorđevića (iz Pirota) i Aleka Đonovića (iz Arandelovca).

Da bismo utvrdili u kojoj meri je radna organizacija stvarni okvir kulturnog života radnika, a znajući šta se sve u njoj u ovoj oblasti preduzima, anketiranim radnicima postavili smo pitanje: „Da li prisustvujete sledećim priredbama?”

(Vidi tabelu IX).

(Frekvencija odgovora veća je od broja ispitanika zbog toga što su mogućna dva odgovora: na određenu vrstu priredbi može se ići i u radnoj organizaciji i van nje).

Prema podacima iz ove tabele, zainteresovanost ispitanika za pojedine vrste priredbi (bez obzira na mesto održavanja) su sledeća: najveći postotak anketiranih odlazi na pozorišne predstave (70,4%), zatim na koncerte narodne muzike (69,9%) filmske predstave (58,2%) i koncerte zabavne muzike (55,4%). Nešto manje ih posećuje likovne izložbe (49,4%), dok koncerti ozbiljne muzike (13,1%) i književne večeri (11,9%) ozbiljno zaostaju.

Radna organizacija je posebno značajna kao organizator likovnih izložbi (dvostruko veći broj onih koji izložbe vide u preduzeću od onih koji izložbe vide na drugim mestima, verovatno je posledica činjenice da su tu likovne izložbe najpristupačnije: prvo, jer se obično priređuju u fabričkom restoranu ili prostorijama Kulturnog centra — koji je na samom ulazu u fabriku te ga je nemoguće zaobići, i drugo, zbog toga što traju nekoliko dana, pa ih je moguće razgledati u svako doba). Za izložbama dolaze koncerti narodne i zabavne muzike, koje većina anketiranih, većinom sluša van radne organizacije, što pogotovo važi za filmske i pozorišne predstave. To poslednje se da lako razumeti: u gradu postoji pozorište, pa se u „Prvom maju” priređuju samo manji dramski recitali i monodrame (uglavnom gostovanja glumaca sa strane; sa filmovima je situacija nešto drugačija — u preduzeću se jedanput nedeljno prikazuju filmovi, obično su to kvalitetni jugoslovenski i strani filmovi), dok u gradu postoje dva bioskopa sa

Tabela IX

Prisustvovanje priredbama...

	U radnoj organizaciji	Van radne organizacije	Ne posećuje priredbe	B. O.	Ukupno
Filmske predstave	11,8	46,4	21,2	20,6	160 (100,0)
Književne večeri	5,3	6,6	44,8	43,3	150 (100,0)
Likovne izložbe	33,6	15,8	19,5	31,1	164 (100,0)
Koncerti narodne muzike	28,9	41,0	15,9	14,2	176 (100,0)
Koncerti zabavne muzike	20,1	35,6	20,1	24,2	169 (100,0)
Koncerti ozbiljne muzike	5,2	7,9	44,8	42,1	152 (100,0)
Pozorišne predstave	20,9	49,5	14,2	15,4	162 (100,0)

po tri predstave dnevno i dosta neujednačenim, komercijalnim repertoarom.

Zanimljivo je da na opredeljenje za odlazak na priredbu u radnoj organizaciji, odnosno van radne organizacije u značajnoj meri utiče starost ispitanika.

Tabela X

Mesto održavanja priredbi i starost ispitanika

Starost	Filmske predstave		Pozorišne pred.		Narodna muzika		Zabavna muzika	
	U rad.	Van rad.	U rad.	Van. rad.	U rad.	Van rad.	U rad.	Van rad.
	org.	org.	org.	org.	org.	org.	org.	org.
21—25	16,6	66,6	29,0	51,6	25,7	24,2	24,2	57,6
41—50	6,2	18,7	12,5	25,0	52,6	23,5	23,5	11,2
Uzorak	11,9	46,2	20,9	49,4	28,9	40,9	20,1	35,5

Što su ispitanici stariji manje odlaze na priredbe u gradu, a u većem postotku se opredeljuju za one u „Prvom maju”, što je naročito uočljivo kod priredbi koje su najposećenije (vidi prethodnu tabelu). Isto tako, sa izuzetkom narodne muzike, stariji radnici uopšte manje odlaze na priredbe. Ovo bi moglo da govori o dve stvari:

najpre o porastu značaja sprege radna organizacija — kuća sa dužinom radnog staža ispitanika (pogotovo za zaposlene žene-majke-domaćice), a zatim i tome da od izvesnog životnog doba kulturne potrebe prestaju da se razvijaju, i da u najboljem slučaju stagniraju na dostignutom nivou. (Da bi drugi deo tvrdnje bio jače argumentovan, bilo bi neophodno pratiti dijahronijski istu grupu radnika i prikazati njihovu aktivnost u oblasti kulture u dužem vremenskom periodu. Ovako, kada se porede generacije radnika, koje su društveno i kulturno nastajale u veoma različitim uslovima — ova tvrdnja ostaje na nivou hipoteze koju tek treba proveriti.)

Jedan od oblika obrazovno-informativne aktivnosti su predavanja koja su dosta česta u „Prvom maju”. Ona se održavaju obično po završetku radnog vremena, i mogu se podeliti na nekoliko oblasti. Među najznačajnija spadaju ona o samoupravljanju i pitanjima društveno-političkog života, zatim predavanja iz medicine i stručna predavanja. Na pitanje: „Odlazite li na predavanja u radnoj organizaciji?” dobili smo sledeće odgovore:

Tbela XI

*Predavanja u radnoj organizaciji*

Da, stručna	Da, medicinska	Da, iz samoupravljanja	Da, sva	Da, neodređeno	Ne	B. O.	Ukupno
14 (9,0)	61 (39,5)	22 (14,2)	3 (1,9)	7 (4,5)	43 (27,7)	5 (3,2)	155 (100)

Nimalo slučajno, u Pirotu je krajem 1970. godine održano *Savetovanje o kulturi rada*, koje su pripremili Savez sindikata Srbije i Kulturno-prosvetna zajednica Srbije. Savetovanje je okupilo brojne društvene i kulturne radnike kao i naučnike iz oblasti društvenih nauka. Svi oni podsećali su pomalo na intelektualni konzilijum koji se okupio da utvrdi šta se to u stvari dešava u „Prvom maju”. Kada se danas pročitaju njihova saopštenja, neodoljivo se nameće utisak da im je zadatak bio, u prvom redu, u konceptualizovanju jednog praktičnog poduhvata koji nije ni nastojao da sebe objasni, jer je samo svoje postojanje smatrao *dovoljnim razlogom*.

Posle pet godina, u novembru 1975. održan je je i *Susret o kulturi rada*, koje je za razliku od



prvog imalo jugoslovenski karakter i bio pretežno praktično usmeren na ispitivanje postignutih rezultata u kulturi rada. (Ovaj put „Prvi maj” je bio domaćin skupa.)

Još pre savetovanja „Prvi maj” je postao predmetom interesovanja najpre novinara koji su pisali članke sa zvučnim naslovima („Sanatorijum? Ne, tvornica!”, „Tvornica iz bajke”, „Čudo u Pirotu”, „Betoven u radničkoj menzi”, „Himna radu”, „Zgrada suvenir”, „Socijalizam na pirotski način” i slično), a zatim i raznih društvenih, u prvom redu sindikalnih organizacija i običnih građana.

Istovremeno, počele su skoro svakodnevno da dolaze brojne grupe posetilaca koji su želeli da razgledaju to već čuveno preduzeće. Zapažaju se i posete rukovodilaca pojedinih fabrika, koji pre početka izgradnje novih pogona žele da se na licu mesta upoznaju sa onim što je u „Prvom maju” urađeno. (Još uvek se priča o fabrici duvana iz Niša, čiji su radnici na inicijativu sindikalne organizacije autobusma dolazili u „Prvi maj” neposredno pred referendum o izgradnji nove, moderno opremljene fabrike.)

Po proceni ljudi iz „Prvog maja” kroz fabriku dnevno prođe od 50—100 posetilaca. Formalnosti pri ulazu u fabriku svedene su na minimum — čuvar na ulazu obavlja ulogu vodiča i upućuje posetioce u zgradu muzeja koja je kraj samog ulaza u fabriku. (Bilo bi zanimljivo istražiti u kojoj meri posetioci utiču na smanjenje monotonijske u radu. Nije li to otvaranje fabrike u stvari omogućavanje permanentnog spektakla koji vraća smisao radu koji je sam po sebi — prvenstveno rad na traci — gotovo besmislen?)

Sâm muzej posvećen je istoriji krojačkog zanata u Pirotu i nastanku i razvoju „Prvog maja”. Kao što se može pretpostaviti muzej je napravljen, prevashodno, za one koji kao posetioci dolaze u fabriku, jer sami radnici veoma dobro znaju prošlost „Prvog maja”. (Prostor u kome se nalazi muzej je tako uređen da ga je veoma lako moguće prilagoditi za koncert ozbiljne muzike ili manju likovnu izložbu.) U muzeju se nalazi i knjiga utisaka u koju posetioci upisuju svoja zapažanja. Uvid u tekstove koje ispisuju posetioci pokazuje da „Prvi maj” ostavlja veoma povoljan utisak, kao i to da velika većina njih doživljava ovu radnu organizaciju kao primer koji treba slediti.

\*  
\* \* \*

Pre otprilike dve godine je u Svetozarevu izgrađena fabrika konfekcije koja je umanjena kopija „Prvog maja”. Bilo bi korisno pratiti raz-

voj te nove fabrike, koja za razliku od „Prvog maja” nije nastala zahvaljujući kolektivnoj preduzimljivosti sopstvenih radnika, već je potpuno završena predata radnicima. Hoće li je radnici prihvatiti kao svoju, ili će se prema njoj odnositi kao prema nečemu stranom za čije je održavanje (da o unapređivanju i ne govorimo) suviše izdvajati sredstva. Od odgovora na ovo pitanje zavisi i konačna provera hipoteze ove studije, koja, da podsetimo, polazi od tvrdnje da je „Prvi maj” rezultat zalaganja svih zaposlenih, koji su pretvarajući ga iz zanatske radionice u moderno preduzeće rekli: „Mi hoćemo nešto više od obične fabrike.”

